

ՀԱՅՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՅՄԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

9(47) "XIX"

16169

5-30

5 Կիթիկյան, Զ.

Գեղտիքայ - Զայր F.V.

Եկ Կովկասի:

32.

9(47)16

5-30

ՄՏՈՒԳՎՄԵ 1. 1961 Ք.

Հ. ԷԼԶԻԲԵԿՅԱՆ

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ

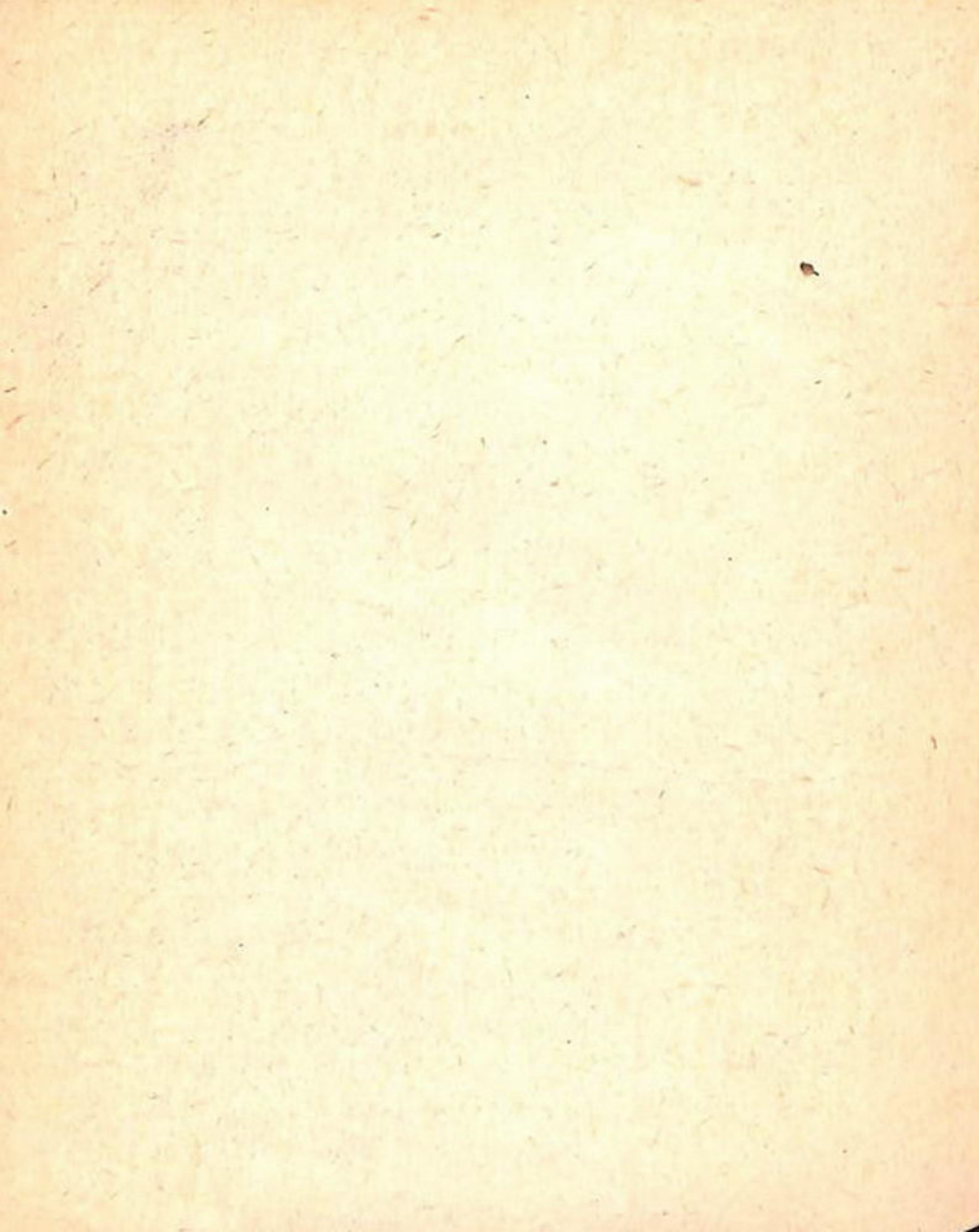
Բ. Մ. ՇԵԼԿՈՎՆԻԿՈՎ

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Պատ. խմբագիր՝ Մ. ՆՆՐՍԻՍՅԱՆ

Գեներալ-մայոր Բեհրուժ Մարտիրոսի
 Շելկովնիկովը (Շելկովնիկյան) պատկանում
 է անցյալ դարի երկրորդ կեսի այն ակա-
 նավոր հայ գեներալներին, որոնք
 այնքան մեծ հռչակ ստացան ռուսական բա-
 նակում: Շելկովնիկովը, ծագումով Նուխու-
 հայերից, ծնվել է 1837 թվականին: Նախ սո-
 վորել է Մոսկվայի I կադետական կորպու-
 սում, ապա ավարտել է Գլխավոր Շտաբի
 Զինվորական Ակադեմիայի դասընթացը: Կա-
 դետական կորպուսը վերջացնելուց հետո նա
 1855 թ. մասնակցել է սադմական զործողու-
 թյուններին Կովկասում, իսկ Ակադեմիայից
 հետո՝ 1863 թ. Լեհաստանում, ուր ծանր
 վիրավորվել և պարզեցվել է Գեորգևսկի
 I աստիճանի խաչով: 1877—78 թ.թ. ռուս-
 թուրքական պատերազմի ժամանակ Կով-
 կասյան սադմականատում նրա կատարած

նազմական օպերայի անհրաժեշտությունը, որ
Ակադեմիայում ձեռք բերած գիտելիքները
նա կարողացավ հմտորեն կիրառել գործնա-
կանում:

1877—78 թ. թ. պատերազմն սկսվելու
պահին Շելկովիկովը վարում էր Սևծովյան
շրջանի պետի պատասխանատու պաշտոնը:
Երկյուղ կար, որ թուրքերը կարող են ամի
գուրս գալ նաև Սևծովյան շրջանում: Եվ իրոք,
մայիսի 20-ին թուրքերը փոքր զորքով
այդ շրջանի քաղաքներից մեկը՝ Սոչին, բայց
հաջողութուն չունեցան: Հինգ ժամ շարու-
նակ քաղաքը ուժեղացավ և քանի որ զորահա-
յերի պաշտպանությամբ նրանք փորձե-
ցին գետնից հանել ծովափը, բայց զորքե-
րով ու հրանոթներով բարձված նրանց փո-
խադրանավերը չկարողացան հասնել ամիը,
որովհետև դնդապետ Շելկովիկովի հրամա-
նատարությամբ ամրամ գործող ուսուսական
զորքերն ուժեղ կրակով քշեցին փոխադրա-
նավերը, որոնք նահանջեցին դեպի իրենց
առաջնամակերը: Հանդիպելով ուժեղ դիմա-
դրության, հետագայում թուրքերը հրաժար-

վեցին Մոզի դեսանտ հանելու մաքից: Այսպես, օրինակ, հունիսի 1-ին թուրքական երեք ռազմանավ նորից մոտեցան քաղաքին, բայց սիրտ չարին դեսանտ իջեցնել: Ռուսական բանակի զլխավոր հրամանատարը բարձր գնահատեց թուրքերի ներխուժման փորձերի դեմ Շելկովնիկովի կատարած ռազմական գործողությունները: Նա իր հաղորդագրության մեջ գրում էր, որ Շելկովնիկովը պատրաստ է «իր զորքերով մինչև վերջին հնարավորությունը մնալ այնտեղ, ուր կարող է հասնել թշնամու դեսանտից առաջ»¹:

Շելկովնիկովի զգոնության շնորհիվ հաջողվեց Սևծովյան շրջանն ազատել թուրքերի ներխուժումից, բայց նա դրանով չցուցնում ամենափափակից. նա պնդում էր պատերազմն ավելի հոանդուն կերպով վարելու, որով հնարավոր կլիներ Սև ծովի Կովկասյան տարողջ ամին ազատել թուրքական զորքերից: Հակառակորդի կողմից գրավված առափ-

¹ «Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—78 гг. на Малоазийском театре.» Петербург, 1903 г., выпуск IV, էջ 98:

նյա վայրերի, որոնց թվում և Սուխումի ա-
ղառագըրումը դրված էր գեներալ Ալխազովի
հրամանատարությամբ գործող ինգուրյան
ջոկատի վրա: Այդ շոկատը գեպի Սուխում
գնում էր հարավից, սակայն շարժվում էր
դանդաղ, որովհետև նա հաղթահարում էր
ինչպես թուրքերի համառ դիմադրությու-
նը, այնպես և այդ վայրերի ընակա՞ն դժ-
վարին պայմանները:

Ծովափը հակառակորդից շուտ ազատելու
համար՝ Շելկոֆելիովն առաջարկեց Սոչիից
գեպի Սուխում շարժել իր շոկատը, իսկ
Կուրանից, Մարուխի լեռնանցքով՝ գեներալ
Բաբիչի շոկատը: Երկու շոկատները պիտի
միանային Գազրիի մոտ, որը գտնվում էր
թուրքերի ձեռքում, և գնային գեպի Սու-
խում: Այս գործողությունները հակառա-
կորդին կհարկադրեին ցրել իր ուժերը և դրա-
նով իսկ կթեթևացնեին սուսական բոլոր
ուժերի շարժումը գեպի Սուխում: Գնդապետ
Շելկոֆելիովի առաջարկած սլանը հավա-
նություն գտավ, և երկու շոկատները
շարժվեցին առաջ:

Շեկովնիկովն իր ջոկատով արշավանքի
 դուրս եկավ հուլիսի 31-ին: Նրան առաջա-
 դրված խնդիրը գծվարին էր, մինչդեռ նրա
 տրամադրութեան տակ եղած ուժերը, փոք-
 րաթիվ լինելու պատճառով, չէին համապա-
 տասխանում առաջադրված խնդրի կատար-
 մանը: Բայց չնայած դրան, նա այդ օպե-
 րացիան կատարեց չափազանց հաջող:

Շեկովնիկովի ջոկատը Սոչիից Սուխում
 պիտի անցներ ծովափի և Կովկասյան լեռ-
 նաշղթայի անառոտ լեռնաճյուղերի չափա-
 զանց նեղ ճանապարհով: Հենց Գագրիի
 մոտ նա պիտի անցներ Գագրիի նեղ լեռ-
 նանցքը, որով հազիվ երեք մարդ կարող
 էին անցնել կողք-կողքի: Թուրքերը գիտեին
 Շեկովնիկովի ջոկատի շարժման մասին, և
 այդ լեռնանցքը գիշեր-ցիտեկ ամենայն զգու-
 շությամբ պաշտպանվում էր Գագրիի ծոցում
 կանգնած թուրքական զրահակրի կողմից, որը
 պատրաստ էր իր ծանր հրանոթների արկե-
 րով կտրել ջոկատի ճանապարհը: Զրահակրի
 հրամանատարը միանգամայն համոզված

լինելով, որ ջոկատին չի հաջողվի անց-
նել, հայտարարել էր՝ «Ոչ մի ոուս լեո-
նիերի ետեը չի անցնի»:

Հասնելով այդ լեոնանցքին, Շելկոֆելիտ-
վը փորձեց իր ջոկատը դեպի Գագրի տա-
նել այլ ճանապարհով, բայց անձամբ կա-
տարած հետախուզությունը ցույց տվեց,
որ ուրիշ ճանապարհ չկա և որ աննկատե-
լիորեն պետք է անցնել հենց այդ ճանա-
պարհով և այն էլ գիշերը:

Ջոկատն սկսեց շարժվել գիշերը: Սկզբ-
բուժ նա պիտի գնար լեոնային կաճանով,
ապա իջներ դեպի ծովափ և որոշ ժամա-
նակ ծովափի հրկարությամբ լցնալով, նո-
րից պիտի բարձրանար դեպի լեոնանցքը
տանող կաճանը: Այսպիսով, ջոկատի գի-
շերային հրթը չափազանց ծանր էր, իսկ
սկսված տեղատարածին այն միանգամայն
անհնարին դարձրեց: Ուժեղ անձրևի և
սարսափելի մթության պատճառով դժվար
էր առաջ շարժվել: Շուտով ճանապարհն
այնքան վատացավ, որ հարկ եղավ հեծե-
լադորը, հրետանին և գրաստարեոնները վե-

րադարձնել այնտեղ, ուր առաջ կանգնած
 էր ջոկատը: Շեկոմբիկոմբ առաջ էր շարժ-
 վում միայն հետևակի գլուխն անցած, բայց
 հետևակն էլ երկար չկարողացավ իր ճանա-
 պարհը շարունակել, որովհետև անտառում,
 որի միջով գնում էր նա, խավարի և
 անձրևի պատճառով ոչ մի քայլ անել հնա-
 րավոր չէր, թիկ անձրևն ու խավարը նպաս-
 տում էին լուռանցքով աննկատելիորեն առաջ
 շարժվելուն: Ամբողջ գիշերը գինվորները
 մնացին անտառում՝ հրացաններին հենված:
 Գիշերային այդ երթի մասնակիցը գրում
 է, «Հետևակը դեռ շարժվում էր, բայց, վեր-
 ջապես, կանդ առավ և, տեղատարափ անձ-
 րևի տակ, անտառում, հենց այնտեղ, ուր
 հորդ անձրևը բռնել էր նրան, սպառնց
 մինչև լույսը բացվելը, որ հնարավորու-
 թյուն ստանա այդ խորխորատից դուրս
 գալու... Ոչ պառկել և ոչ էլ նստել հնարա-
 վոր չէր. ամեն ինչ թաց էր, մարդկանց
 վրա ամեն ինչ թրջված էր, կածանից դուրս
 գալ չէր կարելի—անդունդը գլորվելու վը-
 տանդն առկա էր. մարդիկ զգուշ էին, բա-

բերախտաբար, անձրեկից պաշտպանվելու համար որևէ տեղ փնտռելու ոխակ չէին անում»¹։

Լուսաբացին պարզվեց, որ գրահակիրը կանգնած է իր տեղում, հետևապես և ցերեկը լեռնանցքն անցնել հնարավոր չէ, ուստի Շելկովնիկովը որոշեց Գազրիի վրա գրոհել գիշերը։ Հոգնած մարգիկ այժմ կարող էին հանգստանալ։ Հեծելազորի և հրետանու ետևովից սուբհանգալնիս ուղարկվեցին՝ հրամայելով գիշերը միանալ ջոկատին։

Կես գիշերին Շելկովնիկովը ձեռնամուխ եղավ գործողությունների իր կազմած պլանի կատարմանը։ Հեծելազորն ու հրետանին տակավին չէին հասել ջոկատին, սակայն ժամանակը չէր սպասում, և նա որոշեց Գազրիի ամբոթյունները գրոհել միայն հետևակի ուժերով։ Ըստ պլանի՝ նրա սակավամարդ ջոկատի մի մասը պիտի շրջանցեր հակառակորդի ամբոթյունները և

¹ «Тифлиеский Вестник» № 201, 17 սեպտեմբերի 1877 թ.։

կտրեր նրա նահանջի ճանապարհը, իսկ մյուս մասը լեռնանցքից դուրս գալով՝ ճակատից պիտի հարձակվեր հակառակորդի վրա, այլևս ուշադրություն չդարձնելով զրահակրի կրակին:

Կարծես թե գուշակելով, որ շրջակայքում ինչ որ վատ բան է կատարվում, զրահակիրն սկսեց մերթ Ընդ մերթ կրակել: Շրջանքը կատարելու համար նախանշված զորամասը բարեհաջող կերպով լեռնանցքից դուրս եկավ, բայց չկարողացավ ժամանակին հասնել նշանակված տեղը և կատարել իր վրա դրված խնդիրը: Լեռնանցքը բարեհաջող կերպով դուրս եկավ նաև ճակատից գրոհող զորքերի մի մասը, որն ամպլմուկ ու աննկատելիորեն սողանց դեպի հակառակորդի ամբու-թյունները և «ուռա» գոչելով՝ հարձակվեց հակառակորդի վրա: Մակայն մյուս զորամասը, որի հետ էր և Շելկոֆելկովը, դեռևս չէր հասել գրոհող իր ընկերներին, երբ զրահակիրը ուժեղ կրակ բաց արեց նրա վրա: Մարտիկները ստիպված եղան պառկել գետնին, և այդպես մնալ մի առժամանակ, որի

ընթացքում արձերն անընդհատ թռչում էին նրանց վրայով: Բարեբախտաբար դրահակիրը վատ էր կրակում—նշանոցը բարձր էր վերցված, և մարտիկները չփնասվեցին: Պիշերվա խավարը և զինվորների լուռթյունը զրահակրին խաբեցին. նա դադարեցրեց կրակը և զինվորներն օգտվելով դրանից, նետավեցին օգնելու ամբողջյունները գրոհող իրենց ընկերներին:

Հաղիվ էր հետևակը դուրս եկել այս դժվարին կացությունից, երբ ստեղծվեց մի այլ վտանգ: Այդ ժամանակ լեռնանցքին սկսեցին մոտենալ ետ մնացած հեծելազորը, հրետանին ու գրաստարեռները, և որովհետև արդեն սկսել էր լուսանալ, ուստի Շելկովնիկովը մի սպա ուղարկեց, կարգադրելով, որ թաքնվեն ու սպասեն գիշերվան, որպեսզի կարողանան անվտանգ կերպով դուրս գալ լեռնանցքից: Բայց արդեն ուշ էր. ջուկատի մեծ մասը լեռնանցքից դուրս էր եկել և մի գեղեցիկ նշանակետ էր հանդիսանում զրահակրի համար, որը, նրան նկատելով, նավեզրով դեպի նա էր դարձել

և պատրաստավում էր կրակելու: Մի վայր-
կյան ևս — և նալը կարող էր մի համա-
դարկով սրբել ջոկատի կեսը: Բայց ուռսական
զինված «Կոնստանտին» նալը, որ հայտնը-
վեց հենց այդ ժամանակ, դրավեց զրահակրի
ուշագրությունը. զրահակիրը նրա ետևից
ընկնելով, մի առժամանակ հանգիստ թողեց
ջոկատին. վերջինս օգտվելով հանգամանքից,
միացավ հետևակին: Հետագայում պարզվեց,
որ «Կոնստանտին» նալը, կապիտան Մակա-
րովի հրամանատարությամբ, հականավելով
կովկասյան ամերի ուղղությամբ, երեացել
է Գագրիի մոտ և հանդիպելով թուրքական
զրահակրին, նրան դիպի ծովն է քաշել և այս-
տեղ մարտի բռնվել նրա հետ: Զրահակրի՝
«Կոնստանտին» նալի ետևից ընկնելը ջոկա-
տին հանեց զժվարին դրությունից:

Գագրիի գրոհը հաջողությամբ պսակվեց:
Գագրին վերցնելուց հետո Շելկովնիկովն
այլևս չսպասեց գեներալ Բաբիչի ջոկատի
գալուն և շարունակեց առաջ շարժվել:

Օգոստոսի 9-ին Պրյունդաչի մոտ նա
հակառակորդին պարտության մատնեց: Իսկ

11 ին, երկարատե մարտից հետո, գրավեյ
Գուգաուտին, չնայելով որ Թուրքական
երեք ռազմանավեր կրակելով՝ ծովից օգնում
էին իրենց զորքերին:

Լիխնայում Շելկոֆելիովի ջոկատը կապ-
վեց գեներալ Բարիչի ջոկատի և գեներալ
Ալխազովի զորքերի հետ: Այժմ ուսսական
զորքերը կարող էին հարձակում սկսել Սու-
խումի վրա: Գեներալ Ալխազովի կատարած
հետախուզությունը ցույց տվեց, որ Թուրքե-
րը ամրացել են Սուխումի գլխաց գանվոդ
բարձունքներում և Քելասուրի գետի աջ
ափին: Այս գերքերը ուսսական զորքերի կող-
մից զրավվելուց հետո, օգոստոսի 20- ին Թուր-
քերը գատարկեցին Սուխումը: Առաջինը
քաղաք մտան Շելկոֆելիովի զորքերը:

Այսպիսով, Ալխազիան հակառակորդից
մաքրվեց: Կովկասյան բանակի գլխավոր
հրամանատարն իր ղեկուցման մեջ գրում էր,
թե «այդ արդյունքը ձեռք է բերված շնորհիվ
այն հանգամանքի, որ գեներալ Ալխազովը
և գնդապետ Շելկոֆելիովը նշված նպատակ-

ներք կատարել են վերին աստիճանի եռան-
գուն կերպով¹։

Այդ նույն ղեկուցման մեջ նա միջնոր-
դում էր՝ գեներալ Ալեքսանդրին պարգևատրել
Քեորգեակի 4-րդ աստիճանի խաչով, իսկ
Շելիովիկովին տալ գեներալ-մայորի աս-
տիճան։ Շնորհավորելով վերջինիս այդ կո-
չումն ստանալու առթիվ, գլխավոր հրամա-
նատարը գրում էր. «Անկեղծորեն ուրախա-
նում եմ, շնորհավորում եմ և շնորհակալ եմ։
Լիակատար շնորհակալություն Ձեր կտրին՝
Ջոկատին»²։

Այսպես հաջողությամբ կատարեց Շել-
կովիկովը իր վրա դրած խնդիրը։ Նովորո-
սիյսկ վերադառնալուց հետո նրա զորքին
ու նրան քաղաքի բնակիչները, որոնք ահա-
եկվել էին թուրքերի ափ իջնելու վտան-
գից և այժմ հանգստացել էին Աբխազիայի

¹ Տե՛ս՝ «Сборник материалов...», էջ 38։

² В. Потто, «Генерал Б. М. Шелковников». Հոդ-
վածք ղեկավար է «Братская помощь пострадавшим
в Турции армянам» ժողովածու. II հրատ., Մոսկվա,
1898 թ., էջ 326։

ազառապրման հետևանքով, գլխավորեցին մեծ խանդավառությամբ: Այն նավի հրամանատարը, որը Շելկովնիկովին և նրա ջուկատի վիրավոր գինվորներին Գազրիից տեղափոխել էր Նովորոսիյսկ, այդ հանդիպման մասին պատմում է. «Ամբողջ բնակչությունը ցնծությամբ գլխավորեց անկեղծորեն սիրված իր գեներալին, որ հաղթականորեն վերադառնում էր Սուխումի գծվարին, բայց փառապանծ արշավանքից հետո. ծաղիկների ու պսակների էին տեղում գեներալի և նրա հարգարժան մարտական գործակիցների վրա»¹:

II

Սուխումի արշավանքն ավարտելուց հետո, Շելկովնիկովը կանչվեց ծառայելու դործող կորպուսում, մեծ պատերազմի ռազմաբնմում, գեալի ուր նա ինքն էլ ձգտում էր

¹ Н. Баранов. „Встреча с генерал-майором Шелковниковым“. Հոգվածը ապված է „Сборник военных рассказов, составленных офицерами-участниками войны 1877—78 гг.“ I հատոր, Պետերբուրգ, 1878 թ., էջ 404:

հենց պատերազմի սկզբից: Այստեղ էլ նա
կարողացավ ցույաբերել համարձակ, եռան-
գուն և ձեռներեց զորավարի հատկություն-
ներ:

Շեկոֆսիկովի՝ գործող կորպուս գալը
դաշագրիպեց ռուսական հրամանատարու-
թյան պատրաստության՝ դրոհի ենթարկելու
Մուխոմար-փաշայի թուրքական բանակը,
որը կանգնած էր Ալաշայի՝ Կարսի սարա-
հարթի բարձունքներից մեկի վրա: Ալաշայի
թուրքական դիրքը խիստ ամրացված էր և
նրա մատույցները ղնդակոծվում էին խա-
չաձև կրակով: Այդ դիրքը ճակատային գրո-
հով վերցնելը մեծ զոհեր կպահանջեր, ուստի
որոշվեց թուրքերի վրա գրոհել ոչ միայն ճա-
կատից, այլև թիկունքից: Թուրքական բա-
նակի թիկունքն ուղարկվող զորքերի հրա-
մանատարության համար հարկավոր էր ինք-
նուրույն և վճռական հրամանատար: Այդ
ճակատամատուռ գործելու համար ռուսական
բանակի գլխավոր հրամանատարի կողմից
նշանակվեց դեմերալ Շեկոֆսիկովը, որին
հոնձնադրովեց այն շրջանցիկ զորասյան
հրամանատարությունը, որը թուրքական

բանակի վրա պիտի հարձակվեր թիկունքից:

Շեկոմնիկովին հանձնարարված օպերացիան չափազանց պատասխանատու էր: Կապ չունենալով գլխավոր ուժերի հետ, անհրաժեշտության դեպքում նա չէր կարող որևէ տեղից օգնություն ստանալ և, այդպիսով, տալովինած միայն իր սեփական ուժերին, նրա ջոկատը կարող էր պարտության մատնվել:

Շեկոմնիկովը գիտակցում էր իրեն առաջադրված խնդրի լրջությունն ու դժվարությունը և պահանջում էր իր ջոկատն ուժեղացնել լրացուցիչ ուժերով, այդ թվում նաև հեծելազորով: Սակայն նրա այդ խընդիրը բավարարվեց ոչ ամբողջությամբ: Ռուսական բանակի հրամանատարությանը մեծ դժվարությամբ հաջողվեց լրացուցիչ կերպով Շեկոմնիկովին տրամադրել Ներսիսյան ջոկատից երկու գումարտակ հետևակ զորք և 500 կազակ:

Մշակված պլանի համաձայն, գործող կորպուսի գլխավոր ուժերը սեպտեմբերի

20-ին պիտի գլոհին թուրքական բանակի ալաշյան դիրքի ձախ թևի և կենտրոնի վրա—Փոքր ու Մեծ Յաղնի լեռները և վիզինքերի բարձունքը: Այդ նույն օրը Շելկովնիկովը, իր հերթին, հակառակորդի վրա պիտի գրոհեր թիկունքից:

Իր արշավը դեպի հակառակորդի թիկունքը, դեպի Նախարչի լեռնաշղթան, որ Ալաշայի բարձունքներից ամենավերամբարձն է, Շելկովնիկովը որոշեց կատարել Ալյամ գյուղի վրայով: Այդ ճանապարհը կարճ էր, այն կարելի էր անցնել մեկ օրում — ահա այն առավելութունը, որ այդ ճանապարհն ուներ մյուս մարշրուտների նկատմամբ, բայց այդ ճանապարհն արդեն վտանգված էր, որովհետև սեպտեմբերի 17-ին թուրքական զորքը գրավել էր Կզըլդուլ լեռը՝ Ալաշայի թուրքական բանակի թիկունքին հսկող այդ կետը, որը և նրանք սկսել էին ամրացնել:

Սեպտեմբերի 17-ին Շելկովնիկովի ջոկատը կենտրոնափոխվեց Արփաչայի ձախ ափին գտնվող Կամբինսկի պահակակետում: Շել-

կոմիտիկոմիտե այժմ սկսած ուրոշեր—կամ իր գործերը տանել դեպի Նախարչի, իր թիկունքում թողնելով Կզըլգուլի թուրքական ջուհատը, կամ թե՛ իր ջոկատի թիկունքն ապահովելու համար նախապես գրավել այդ բարձունքը և ապա միայն առաջ գնալ։ Շեկոմիտիկոմիտե ուրոշեց վերցնել Կզըլգուլը։ Պատճառաբանելով իր այդ ուրոշումը, նա սեպտեմբերի 18-ին կորպուսի հրամանատար Լոռիս-Մելիքովին գրում էր. «Մի այդպիսի ուժ թողնել իմ թիկունքում—հնարավոր չէ։ Այդ նկատի ունենալով, ես որոշել եմ լուսաբացին գրոհել Կզըլգուլի վրա, որի համար և դուրս եմ գալիս գիշերը։ Թեև լիով լավ է ամրացված և նրա երկու կարեւոր բարձունքներում մարտկոցներ են դրված, այնուամենայնիվ կարծում եմ, որ գործը կհաջողվի առանց մեծ կորուստների, գլխավոր գրոհը կատարելու եմ թեկն և թիկունքից...»¹։

¹ „Материалы для описания русско-турецкой войны 1877—78 гг.“ Կազմել է Տոմկինը, Պետերբուրգ, 1903 թ, հատ. II, „Приложения“, էջ 97—98։

Սեպտեմբերի 18-ի առաւօտյան Շել-
կոմբիկովը հետախուզեց հակառակորդի դա-
սաւորութիւնները, սլարգեց տեղանքի բնույթն
ու բարձունքի մատուցները, և սեպտեմ-
բերի 18 ի լույս 19-ի գիշերն անցավ
Արփաչայը: Արադորեն անցնելով այն 8
փրատը, որ նրան բաժանում էր Կղըլգուլից,
նա կրակ բացեց թուրքական զինքերի վրա:
Լեռան վրա գտնվող թուրքական զորքերը
չէին նկատել Շելկոմբիկովի մոտենալը, և
ռուսները կրակը նրանց համար անսպա-
սելի էր: Բայց շուտով նրանք ուշքի եկան
և իրենց հերթին հրետանային ու հրա-
ցանային կրակ բաց արին: Շելկոմբիկովը
հմտորեն բացադատվեց, շուտով նրա զոր-
քերը հրեք կողմից շրջապատեցին բար-
ձունքը և հակառակորդի ուժեղ կրակի
տակ ավելի ու ավելի մոտեցան նրա ստո-
րոտին: Հասավ վճռական գրոհի ժամը: Ոչ
ոք նրա հաջող ելքի նկատմամբ չէր կաս-
կածում — ոչ մարտիկները, ոչ էլ Շելկով-
նիկովը: Բայց այդ լարված վճռականին
Շելկոմբիկովի զորամասը հասավ կորպուսի

հրամանատարի սուրհանդակը՝ սեպտեմբերի 20-ի մարտի կարգադրով ու խորհրդով՝ կողմնակի գործողություններ չսկսել, քանի որ Շեկլովնիկովն այլևս օգնական ուժեր չի ստանալու, ուստի և դեպի Ալաջա պիտի շարժվել մի այլ, ավելի քիչ վտանգավոր ճանապարհով:

Կորպուսի հրամանատարի ցուցումները խիստ կիրպով փոխեցին Շեկլովնիկովի պլանը: Նա այժմ պիտի ընտրեր երկուսից մեկը՝ կամ ավարտել սկսած մարտը, վերցնել Կզըլզուլը և մարտիկներին առանց հանգիստ տալու, խեղույն հեթ շարունակել ճանապարհը, կամ թե կատարելով կորպուսի հրամանատարի ցուցումը, դադարեցնել մարտը, նահանջել իր Կամըլինսկի ճամբարը այն հաշվով, որ կարճատև հանգրստից հետո դիշերը նորից անցնի թուրքական բանակի թիկունքը՝ Ալաջայի քարձուռքը— մյուս օրը վաղ առավոտյան այնտեղ լինելու համար, իր թիկունքում թողնելով Կզըլզուլի թուրքական ջոկատը: Կշռադատելով

բոլոր հանգամանքները, նա որոշեց մարտը
դադարեցնել և նահանջել իր ճամբարը:

Այդպիսի որոշում ընդունելով, Շելկով-
նիկովը հրամայեց մարտը դադարեցնել և
նահանջել: Ծանր էր մարտիկների համար
թողնել ռազմադաշտը, երբ հաղթանակն ա-
պահովված էր: Դժկամությամբ թողնելով
իրենց դիրքերը, զինվորները հրաձգությամբ
սկսեցին նահանջել:

Նահանջը կատարվեց միանգամայն բա-
րհաջող, թեև թուրքերը հարձակման ան-
ցան և սկսեցին հետապնդել ռուսական
ջոկատին: Յերեկվա ժամը 2-ին զորքերն
արդեն իրենց ճամբարումն էին:

Իմանալով, որ նահանջն անհասկանալի
է մնացել իր մարտիկների համար, Շելկով-
նիկովը, նախքան Արփաչայի մյուս ափն
անցնելը, կարևոր համարեց մի ճառով դիմել
զորքին՝ բացատրելու նահանջի պատճառնե-
րը: «Սպաներ և զինվորներ, — ասաց նա, — գի-
տե՛ս, որ ձեզնից շատերը իրենց մտքում ինձ
պիտի հանդիմաննե՛ն մեր այս նահանջի համար
այն ժամանակ, երբ ամենափոքր ջանք

գործադրելու գեպքում թշնամու ղիրքը մեր ձեռքում կլիներ: Բայց դա ես արել եմ այն շանի հետևանքով, որ այդ բարձունքներն այլևս չեն մտնում մեր գործողությունների պլանի մեջ: Վաղը մեզ սպասում է ավելի բարդ և ավելի դժվարին գործ: Յուրաքանչյուր մարդ ինձ համար թանգ է վաղվա օրը իսկ գրոհն առնվազն հարյուրավոր մարդկային կյանք կնստեր: Շնորհակալություն այսօրվա համար, իսկ այժմ դնուցեք տուն և պառկեցեք քնելու, որպեսզի երեկոյան թարմ ու առույգ ճանապարհ ընկնենք: Եո հավատացած եմ, որ վաղը դուք հերոսության մի էջ կավելացնեք այն գնդերի պատմությանը, որոնց դուք պատիվ ունեք պատկանելու¹: Այս արշավանքի մասնակցի ասելով՝ Շելկովնիկովի ճառը ժողովրդի, էլեկտրականացրեց զորքերին, որոնք իրենց վրոնները վերադարձան երգելով ու նվագածությամբ, իրենց պարտքի կատարման լիտիաառը զիտակցությամբ²:

¹ Տես՝ Վ. Պոտույի նշվա. հոդվածը, էջ 328:

² Ражевуский. „Из воспоминаний сегоднего

Շեկովնիկովը չսխալվեց: Իրենց գիշերային բացառիկ ծանր երթով, Ալաջայի վրաս եղածների 20-ին կատարած սխալ-գործություններով և նահանջի ժամանակ ցուցաբերած քաջությամբ նրա շոկատի մարտիկներն իրենց զնդերի պատմության մեջ մի փառապանծ էջ ավելացրին:

Երեկոյան ժամը 9-ին շոկատը նորից շարժվեց: Մութ գիշեր էր և խոնավ ցուրտն ուժեղ կերպով իրեն զգալ էր տալիս: Մաք-գիկ, որոնք երկու գիշեր չէին քնել և հենց նոր էին մարտից վերադարձել, գիշերը 40 կիլոմետր պիտի անցնեին մի կածանով, որ ձգվում էր խիստ կտրտված և մոտ ժամանակներում եկած անձրևներից լվացված լեռնային տեղերով: Ճանապարհի վատության պատճառով Շեկովնիկովը ստիպված եղավ ամբողջ դաշտային հրետանին ու ծանրությունները թողնել ճամբարում, իր հետ վերցնելով միայն լեռնային հրանոթները: Դուրս գալուց առաջ Շեկովնիկովը ժողովեց առան-
командира". Шко' „Сборник военных рассказов...", V հատոր, էջ 175:

ձին գործամասերի հրամանատարներին և
 հրանց բացատրեց առաջիկա գործողություն-
 ների պլանը: Ճեկացիորեն, խիստ հանգիստ
 կերպով, առանց ավելորդ խոսքերի նա իբ-
 կարգադրություններն էր անում, — պատմում
 է այդ արշավի նույն մասնակիցը: — Յուրա-
 քանչյուր լսող համոզված էր, որ այդ կար-
 զադրությունների կատարման մեջ է հաղ-
 թանակի զբավականը¹: Նա գիմեց նաև
 զինվորներին, բացատրելով գիշերային ար-
 շավի և առավոտյան լինելիք ճակատամարտի
 ամբողջ պատասխանատվությունը: «Սպա-
 ներ և զինվորներ, — ասաց նա, — կարող է
 թշնամու հետ մեր կռիվը վաղը վերջանալ. . .
 Մենք սակավաթիվ ենք, բայց մենք
 քանակը կփոխարինենք որակով, որին իբրև
 զբավական, իմ կարծիքով, ծառայում է
 այսօրվա կռիվում ձեր բոլորի կողմից ցուցա-
 բերված հերոսությունը: Մենք պիտի
 անցնենք թուրքական բանակի թիկունքը,
 իսկ մնացած զորքերը կգրոհեն ճակատից:
 Բայց մենք մեր ճիգերը հատկապես պիտի

¹ Տես՝ Ռժեսևսկու հիշյալ հոդվածը, էջ 176:

լարենք վաղ առավոտյան լեռան գագաթի-
 դիրքերը գրավելու համար... Ինչ էլ որ
 լինի, մենք այնտեղ պիտի լինենք շատ
 վաղ և կլինենք: Գիտեմ, որ դուք հոգնած
 եք, բայց հիշեցեք, որ ձեզնից է կախված
 վաղվա մարտի հաջողությունը, և հաղթա-
 հարելով հոգնածությունը, մենք կհայտնվենք
 այնտեղ, որտեղ թուրքերը մեզ չեն էլ
 սպասում¹: Եվ Շեկոյնիկովի քաջերը,
 հաղթահարելով հոգնածությունը, նշանակ-
 ված ժամին եղան տեղում:

Պահպանելով բոլոր նախադգուշություն-
 ները, ջոկատն ուղղակի շարժվեց դեպի
 Սլյամ գյուղը, այս անգամ Կղըլգուլի թուր-
 քական ջոկատը թողնելով բավական հեռու,
 դեպի ձախ:

Ճանապարհը դժվարին էր: Հարկադրված
 էին շեղվել առանց այն էլ դժվարանցա-
 նելի, անձրևների պատճառով համարյա
 անանցանելի դարձած կածանից, և գնալ
 գառիթափ վայրէջքներով ու վերելքներով:

¹ Նույն տեղը, էջ 177:

Մերթ գնալով զորասլան առջից, մերթ
դանդաղեցնելով իր ձիու քայլվածքը, Շեկ-
կովսիկովը քաջալերում էր զինվորներին:

Այդ երթի ժամանակ Շեկովսիկովը եր-
բեմն մտածում էր, թե կարող կլինե՞ն ար-
դյոք իր մարդիկ, որոնք կռվից հետո չեն
հանգստացել ինչպես հարկն է և որոնք զեռ
երկար ու զժվարին ճանապարհ են անցնելու,
վաղը հաջող մարտ վարել: Բայց նա ամեն
անգամ իրենից հեռու էր վանում այդ սարա-
կուսանքը, որովհետև շատ լավ գիտենալով
ոուս զինվորի մարտական հատկություն-
ները, անվերապահորեն հավատում էր նրան:
Սեպտեմբերի 20-ի ճակատամարտն ա-
պացուցեց, որ նա չի սխալվել և որ ինչպիսի
հրաշքներ կարող է գործել ոուս զինվորը:

Այլամի մոտ նա զինվորներին կես ժամ
հանգիստ տվեց: Գյուղի բնակիչները, ոուս
զորքի երեալուց խիստ անհանգստացած,
սուրհանդակ ուղարկեցին Մուխոմար-
փաշային հայտնելու ոուս զինվորների երեալու
մասին: Բայց այդ սուրհանդակին ոուս

ին վորն երբ քանեցին, և Թուրքական գըլ-
խավոր հրամանատարը ոչինչ չիմացավ Շեկ-
կովնիկովի մոտենալու մասին:

Եվ այսպես, Շեկովնիկովը Կամբինսկի
պահակակետից մինչև մարտավայրը ամբողջ
ճանապարհն անցավ Կզըլպուլում և Ալաջալում
կանգնած Թուրքերից աննկատելի: Առավո-
տյան ջոկատը կաժանով բարձրացավ դեպի
Նախարչի, անակնկալ կերպով գրավեց այդ-
տեղի Թուրքական պահակակետը, հրանոթ-
ները բարձրացրեց լեռների դադաթները
և կրակ բաց արեց Թուրքերի վրա, որոնք
այժմ միայն նկատեցին իրենց գլխին կանգ-
նած Շեկովնիկովին:

Թուրքական բանակում խուճապ սկսվեց:
Թուրքական բանակի գլխավոր հրամա-
նատարը, Շեկովնիկովի երևալու հետևան-
քով ստեղծված դրությունից խիստ անհան-
գոտացավ և առաջին պահին չգիտեր, թե ին-
չնի: Նա բնավ չէր սպասում, որ իր թիկուն-
քում ունս զորքեր կերևան: Ընդհակառակը
Մուխթար-փաշան նման հնարավորությունից
իրեն ապահով էր համարում Կզըլպուլում և

Ինտիմութատսուս կանգնած ջոկատներէ
 շնորհիւ: Ինչպէս հետազայում պարզվեց,
 նա ճակատամարտն արդեն տանուլ աված
 էր համարում: Եվ իրոք, թուրքական բա-
 նակի գրությունը օրվա առաջին կեսում
 կրտիկական էր: Մի կողմից՝ Յազնի և
 Հաջիվալի լեռների մոտ որոտում էին
 կորպուսի գլխավոր ուժերի հրանոթները,
 մյուս կողմից՝ Սուբոտանի դիմաց կանգ-
 նած դեներալ Լազարեք ամեն մի ընդ
 կարող էր հարձակման անցնել, իսկ
 Նախարչիի վրա երեցած Շելկովնիկովի
 ջոկատը պատրաստ էր թիկունքից հար-
 վածելու: Թուրքական բանակն այդ օրը
 ճակատամարտը տանուլ կտար, եթե գոր-
 ծող կորպուսի գլխավոր ուժերը, որոնք
 թուրքական դիրքերը գրոհում էին ճակատից,
 հաջողութուն ունենային:

Երբ Շելկովնիկովի ջոկատը բարձրացավ Նա
 խարչի, որակից, ինչպէս ձեռքի ամի վրա,
 կարելի էր դիտել երկու կողմի դիրքերը, տաք
 կռիվն արդեն բորբոքվում էր Փոքր Յազնի ու
 Հաջիվալիի մոտ: Այդ օրը թուրքական ձախ

Թեւ—Մեծ ու Փոքր Յաղնին—գրոհող ուսա-
 կան զորքերին երկու ժամվա տաք կռիւից
 հետո հաջողվեց գրավել Մեծ Յաղնի լեռը,
 բայց Փոքր Յաղնին վերցնել չհաջողվեց՝
 լեռն ամրացված էր ավելի ուժեղ, քան
 կարելի էր սպասել: Եվ ահա, գլխավոր ուժե-
 րի հարձակումը կանգնեցնելու հետևանքով,
 Շեկովնիկովի ջոկատը կրիտիկական գրու-
 թյան մեջ ընկավ: Կապ չունենալով գլխավոր
 ուժերի հետ, Շեկովնիկովը դուռն չէր կա-
 րողանում կողմնորոշվել ստեղծված իրա-
 դրության մեջ: Նա դեռ սպասում էր նրանց
 հարձակմանը, որպեսդի ինքն էլ հարվածի
 թուրքական բանակի թիկունքին: Բայց ժա-
 մանակն անցնում էր, մինչդեռ չէր երևում,
 որ գլխավոր ուժերը որեւէ ջանք են գոր-
 ծադրում համատեղ գործողությունների
 համար:

Մինչ այդ, թուրքական հրամանատարու-
 թյունը գիտակցելով, թե Շեկովնիկովի ջո-
 կատն ինչպիսի վտանգ է ներկայացնում
 թուրքական բանակի թիկունքում, սկսեց իր
 զորքերը քաշել Շեկովնիկովի ջոկատի դեմ,

Ինախթափաստում կանգնած ջոկատներէ
շնորհիւ: Ինչպես հետազայում պարզվեց,
նա ճակատամարտն արդեն տանուլ տված
էր համարում: Եվ իրոք, թուրքական բա-
նակի գրությունը օրվա առաջին կեսում
կրիտիկական էր: Մի կողմից՝ Յադնի և
Հաջիվալի լեռների մոտ որոտում էին
կորպուսի գլխավոր ուժերի հրանոթները,
մյուս կողմից՝ Սուբոտանի դիմաց կանգ-
նած զիներալ Լադարը ամեն մի բռն
կարող էր հարձակման անցնել, իսկ
Նախարչիի վրա երեցած Շելկոֆնիկովի
ջոկատը պատրաստ էր թիկունքից հար-
վածելու: Թուրքական բանակն այդ օրը
ճակատամարտը տանուլ կտար, նթե գոր-
ծող կորպուսի գլխավոր ուժերը, որոնք
թուրքական զիրքերը գրոհում էին ճակատից,
հաջողություն ունենային:

Երբ Շելկոֆնիկովի ջոկատը բարձրացավ Նա
խարչի, որտեղից, ինչպես ձեռքի ամի վրա,
կարելի էր դիտել երկու կողմի զիրքերը, տաք
կռիվն արդեն բորբոքվում էր Փոքր Յադնի ու
Հաջիվալիի մոտ: Այդ օրը թուրքական ձախ

Թե՛ր — Մե՛ծ ու Փոքր Յաղնիւն — գրոհող ուռա-
 կան զորքերին երկու ժամվա տաք կռիւից
 հետո հաջողվեց դրավել Մե՛ծ Յաղնի լեռը,
 բայց Փոքր Յաղնիւն վերցնել չհաջողվեց՝
 լեռն ամրացված էր ավելի ուժեղ, քան
 կարելի էր սպասել: Եվ ահա, գլխավոր ուժե-
 րի հարձակումը կանգնեցնելու հետևանքով,
 Շեկիմլիկովի ջոկատը կրիտիկական դրու-
 թյան մեջ ընկավ: Կապ չունենալով գլխավոր
 ուժերի հետ, Շեկիմլիկովը դուռն չէր կա-
 բողանում կողմնորոշվել ստեղծված իրա-
 դրության մեջ: Նա դեռ սպասում էր նրանց
 հարձակմանը, որպեսդի ինքն էլ հարվածի
 թուրքական բանակի թիկունքին: Բայց ժա-
 մանակն անցնում էր, մինչդեռ չէր երևում,
 որ գլխավոր ուժերը որեւէ ջանք են գոր-
 ծադրում համատեղ գործողությունների
 համար:

Մինչ այդ, թուրքական հրամանատարու-
 թյունը գիտակցելով, թե Շեկիմլիկովի ջո-
 կատն ինչպիսի վտանգ է ներկայացնում
 թուրքական բանակի թիկունքում, սկսեց իր
 զորքերը քաշել Շեկիմլիկովի ջոկատի դեմ,

նրոնք նրա վրա ուժիդ կրակ բաց արին։
 ժամը 12-ին մոտ, հրետանու հետ միասին
 խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով, թուրքերը
 հարձակման անցան։ Մինչև ժամի 3-ը Շեկ-
 կոմլեիկովը շարունակում էր լեռնաշղթայի
 վրա մնալ, հաջողությամբ ետ մղելով հակա-
 ուսկորդի գրոհները նրա համար մեծ կորուստ-
 ներով։ Մարտի ամբողջ ընթացքում Շեկ-
 կոմլեիկովը դանվում էր հակաուսկորդի կրակի
 տակ և արիության անձնական օրինակով
 ոգևորում էր իր զորքերին։ Այժմ արդեն
 պարզ էր, որ գլխավոր ուժերի և շրջանցիկ
 ջոկատի համատեղ գործողությունների այդ
 օրվա պլանն այլևս չի կարող իրագործվել,
 մինչդեռ իրեն բախտին թողնված զորասյան
 մնալը եռնաշղթայի վրա՝ հղի էր մեծ վտանգով։

Մինչ այդ ջոկատը հակաուսկորդի կող-
 մից ավելի ու ավելի էր շրջապատվում։
 Արդեն ձախից հայտնված թուրքական հետե-
 վակը հարձակվում էր թևից, մտրտիկների
 շարքերն սկսել էին նոսրանալ, իսկ փամ-
 փուշտները վերջանալու վրա էին։ Նկատի
 ունենալով, որ բարձունքներում մնալն այլևս

աննպատակ է, Շեկոֆսիկովը հրամայեց
նահանջել: Այդ այնքան էլ հեշտ չէր միայն
իր սեփական ուժերին թողնված ջոկատի
համար: Այժմ նա պիտի զենքը ձեռքին
ինքը ճանապարհ բաց աներ իր համար:

Հենց որ ուստական զորքերն իրենց դիր-
քերը թողին, թուրքերը դրանք գրավեցին
և հրեականին արագորեն բարձրացնելով
լեռնաշղթան, ուժեղ կրակ բաց արին լեռ-
նագոգով նահանջող Շեկոֆսիկովի ջոկատի
վրա, իսկ թուրքական հետևախն սկսեց հե-
տապնդել նրան: Կղըլգուլում կանգնած թուր-
քական զորքերը, տեղեկանալով Շեկոֆսի-
կովի դիշերային երթի մասին, իրենց հեր-
թին, ոկսեցին շարժվել նրա ջոկատի հետ-
քերով: Նրանք Շեկոֆսիկովի ջոկատին հան-
դիպեցին Նախարչիից նահանջելու ժամա-
նակ և Ալաջայի հարավային լանջի վրա
թեային դիրք գրավելով, կրակ բաց արին
բարձունքներից:

Այսպիսով, Շեկոֆսիկովի զորասյունը նա-
հանջում էր հակառակորդի խաչաձև ուժեղ
կրակի տակ և փամփուշտ չունենալու պատ-

ճառով համարյա չէր պատասխանում նրա
 կրակին: Մինչ այդ թուրքական հետևակն
 ավելի էր ուժեղացնում իր ճնշումը
 նահանջող ջոկատի վերջապահ զորամասերի
 վրա: Փամփուշտի պակասությունը սպանե-
 րին հարկադրում էր կարգավորել հրաձգու-
 թյունը, զենեւ փամփուշտ ունեցող զինվոր-
 ներից կազմվում էին առանձին զորամասեր
 և ուղարկվում վերջապահ մասում փո-
 խարինհիլու նրանց, որոնց փամփուշտներն
 արդեն վերջացել էին: Ջոկատի հեծյալները,
 որոնք տակավին զինամթերք ունեին, Շել-
 կոֆսիկովի հրամանով դարձվում էին հետևակ
 և ուղարկվում վերջապահ մասը՝ հետևակին
 օգնելու համար: «Կազակ եղբայրներ, — դառ-
 նալով նրանց՝ ասաց Շելկոֆսիկովը, — գնու-
 ցեք փոխարինեցեք հետևակին, օգնեցեք
 նրան, թուրքերին կանգնեցրեք թեկուզ
 այնքան ժամանակ, որ կարողանանք դուրս
 գալ այս լեռնանցքից»: Բայց կազակները
 նույնպես անկարող եղան երկար ժամանակ
 կասեցնել թվով շատ ավելի զերակշիռ հա-
 կառակորդի ճնշումը, կազակներին օգնելու

համար շուտով ուղարկվեցին հետևակի դո-
րախմբեր:

Ջոկատը փրկելու համար հարկավոր էր
լեռնային կիրճերից դաշտավայր դուրս գալ
ըստ կարելիության շուտ, որ և Շելկոֆնիկովն
արեց, իր ջոկատը ճանապարհից դեպի ձախ
շեղելով և դեպի հողքի նեղ կիրճը ուղղելով,
որ դուրս էր գալիս Ալաջա գյուղը, որտեղից
արդեն արագ կերպով կարելի էր Արփաչայի
հարթավայրը հասնել: Այժմ խնդիրն այն էր,
որ պետք էր արագ կերպով դուրս գալ այդ
նեղ ու երկար կիրճից: Շելկոֆնիկովի այս
մաներն անսպասելի էր թուրքերի համար,
որոնք հնթադրում էին, թե նա իր ճամբարը
կվերադառնա այն ճանապարհով, որով դնա-
ցել էր մինչև Նախարչի: Մտնելով այդ կիր-
ճը, Շելկոֆնիկովի ջոկատը կղըլգուլի թուր-
քական ջոկատից թաքնվեց բարձունքների
հետևում ու այլևս նրա կրակից չտուժեց, ինչ-
պես և հաշվի էր առել Շելկոֆնիկովը: Սակայն
ջոկատի վերջապահ մասին, չնայելով նրա
հերոսական կռվին, չհաջողվեց թուրքերին
կանգնեցնել, որոնց վերջ է վերջո հաջողվեց

ներխուժել կիրճը: Զոկատի գրությունը
 չափազանց ծանրացավ: Կիրճի վրա հա-
 կառակորդը կապարի անձրև էր տեղում:
 Զորամասերն իրար էին խառնվել, կո-
 րուստներն սովելի ու ավելի էին մեծա-
 նում: Բայց Շեկովնիկովն այն հրամանա-
 տարներից չէր, որ մարտի ղեկավարման
 հրասաններն իր ձեռքից բաց թողներ-
 նա հրետանավորներին հրամայեց շտապ
 օգնության հասնել վերջապահ զորամասին:
 որ և նրանք կատարեցին: Հրետանու սպա-
 պորուչիկ Բեկտաբեկովը, ծագումով հայ,
 համարձակ կերպով առաջ մղեց իր լեռնային
 թնդանոթները և սկսեց իր վերջին արկերով
 գնդակոծել վրա տվող հակառակորդին: Բեկ-
 տաբեկովի հրետանու կրակը թուրքերին
 կանգնեցրեց և ջոկատին հնարավորություն
 տվեց դուրս գալու կիրճից: Այդ գործողու-
 թյան համար Բեկտաբեկովը պարգևատրվեց
 Գեորգևսկի 4-րդ աստիճանի խաչով: Ինչ
 վերաբերում է Կզըլգուլի թուրքական ջոկա-
 տին, որ նետվել էր Շեկովնիկովի զորքե-
 րին հետապնդելու, հրը վերջիններիս

արդեն կիրճումն էին, ապա նրան չհաջող-
վեց այդ ջոկատին հասնել, որովհետեւ
նա ստիպված էր շարժվել դժվարանցանքի
ձորակներով և մինչև գնում էր, Շելկով-
նիկովի ջոկատն արդեն դուրս եկավ Արփա-
չայի հարթավայրը, Մնիի ավերակներից մի
խոքը հարավ: Դեպի թուրքական բանակի
թիկունքը կատարված արշավի նույն մաս-
նակիցը, որ գործուն մասնակցութուն է
ունեցել այդ օրվա կռիվներին, ջոկատի
նահանջը քողարկող մարտիկների խիզա-
խության ու անձնագոհության և գեներալ
Շելկովնիկովի՝ մարտը և զորքերի շարժումը
համոզեն դեկավարելու մասին իր հիշողու-
թյուններում պատմում է. «Դժվար է
պատկերացնել, թե ինչպիսի հերոսություն
ու անձնագոհություն ցուցաբերեցին նա-
հանջը քողարկող զորամասերը, երես առ
երես կանգնելով հակառակորդի հանդեպ. . .
Հերոսական գնդերի խիզախ ներկայացու-
ցիչներին, որոնք բազմիցս եղել էին մար-
տերում և որոնց հատուկ էին սխրագործու-
թյունները, գեներալ Շելկովնիկովի կարգա-

գրությունների հետ մեկտեղ, պատկանում է ջոկատը փրկելու պատիվը, մի ջոկատ, որ կարողացավ նահանջել այդ թափարդից տանելով իր հետ բոլոր հրանոթները և ոչինչ չթողնելով հակառակորդի ձեռքում:

Դուրս գալով դաշտավայր, Շելկոֆելիովն արդեն կարող էր մարտակարգ ծավալել, որ և նա արագորեն կատարեց, պահանջեց անհապաղ զինամթերք ուղարկել և պատրաստ էր թուրքերին հակահարված տալու: Եթե նրանք փորձեին դաշտավայր իջնել ու կովի բռնվել: Բայց թուրքերը լեռներից չէին ջան և Շելկոֆելիովի ջոկատը շարժվեց դեպի իր ճամբարը — Կամբինսկի պահակակետը, ուր հասավ սեպտեմբերի 21-ի լուսաբացին:

Այստեղ նրան սպասում էր բանակի գլխավոր հրամանատարի հեռագիրը, որով նա Շելկոֆելիովին ու նրա մարտիկներին շնորհակալություն էր հայտնում այդ պանծալի գործի համար և հաղորդում էր, որ շրջանցիկ զորասյան Նախարչիում երևալը ընդհանուր ցնծություն առաջ բերեց զորքերի մեջ: Այստեղ Շելկոֆելիովն իմացավ նաև,

որ այդ օրը Սուբոտանում կանգնած գնեցրալ
լազարեը ցանկանալով նրա ջոկատը հեծե-
լազորով ուժեղացնել, կողանց ճանապարհով
նրա մոտ էր ուղարկել հեծելազոր, որը, սա-
կայն, Ինախթափասիից վերադարձել էր,
որովհետև ջոկատն արդեն Նախարչիում չէր:
Այսպես հմտորեն ու սքանչելի կերպով
Շելկովիկովը կատարեց իր վրա դրված օպե-
րացիան, որն այդ պատերազմի կովկասյան
ճակատի ազդմական գործողությունների
պատմության փառավոր էջերից մեկն է
հանգիստանում:

Իր մարտիկներին քաջության և ազդա-
կան գործողությունների արդյունքների մա-
սին նա զննուցեց կորպուսի հրամանատարին.
Շնահանջը բարձունքից կատարվեց արտա-
սովոր հաջողությամբ: Դիրքերում մնալը
Ֆիզիկապես հնարավոր չէր: Եթե մի ժամ էլ
հապաղեինք, արդեն անհնարին կլինեք ետ
քաշվել, որովհետև զլխավոր ուժերի կողմից
գործողությունների վաղ դադարեցումը
թուրքերին հնարավորություն տվեց իմ դեմ
կենտրոնացնելու մեծ և անարկու ուժեր...

շուկատը գերբնական դժվարություններ կրեց
թեև, ցաւոք սրաի, անօգուտ: Դիրքը զբա-
վեցի ժամը 8-ին, առանց կանգ առնելու գնա-
լով ամբողջ գիշերը. այն թողեցի մոտ ժամը
3¹/₂-ին»¹:

Սեպտեմբերի 20—22-ին տեղի ունեցած
մարտերի հետեանքով թուրքական բանակը
թուլացել էր: Ալաշայի բարձունքներում
նա երկար մնալ չէր կարող, որովհետև նրա
շարքերը կազմալուծվել էին և ցրտերն աբ-
ղեն վրա էին հասնում:

Թուրքական բանակի զլխավոր հրա-
մանատարը մտադիր էր քաշվել Սողանլուղի
մյուս կողմը՝ ձմեռն այնտեղ անցկացնելու
և իր բանակի շարքերը լրացնելու համար,
թուրքական բանակին վճռական հարված
հասցնելու մոմենտը բարեհաջող էր, և ռու-
սական հրամանատարությունը որոշեց հոկ-
տեմբերի սկզբին մի անգամ ևս գրոհել
Ալաշայում կանգնած Մուխթար-փաշայի բա-
նակի վրա: Շեկոմլեիկովի կողմից դեպի

¹ Յե՛ս՝ „Материалы...“ Ժողովածուի „При-
ложение“, էջ 100:

հակառակորդի թիկունքը կատարված հա-
մարձակ շարժումը ակնառու կերպով աղա-
ցուցեց, որ Ալաշայի թուրքական դիրքերի
ընթացումը միանգամայն հնարավոր է:
Ռուսական բանակի հրամանատարությունն
այդ հանգամանքը հաշվի առավ և որոշեց
այս անգամ ևս զբոհել երկու կողմից — ճա-
կատից և թիկունքից: Այս անգամ ընթաց-
ող զորասյան թիվն ավելացվեց: Զորա-
սյան հրամանատարը գեներալ Լազարեն էր,
իսկ եթե սա շարքերից դուրս դար, նրան պի-
տի փոխարինել Շելկովնիկովը, որ Լազարենի
զորքի գրոհող ջոկատներից մեկի հրամա-
նատարն էր: Շելկովնիկովը ընթացիկ ջո-
կատը գնաց մի փոքր ուշ, այն ժամանակ,
երբ ջոկատն արդեն հանապարհին էր, իսկ
Լազարեն՝ Դիպորում: Տարածությունը Դա-
րույալի (որտեղից Շելկովնիկովը մեկնեց
Լազարենի մոտ) և Դիպորի միջև 60 վերստից
ավելի էր: Ռազմական պատմաբան Պոտտոն
պատմում է, որ Շելկովնիկովը դեպի Դիպոր
հանապարհվեց առավոտյան ժամը 6-ին,
իսկ արդեն ժամը 10-ին գեներալ Լազա-

րեից հեռագիր ստացվեց, թե Շելկոֆսիկովը հասել է նրա մոտ: «Թե ինչպես Շելկոֆսիկովը կարող էր այդ տարածությունը սլանալ ավելի պակաս քան չորս ժամում, — գրում է Պոտտոն, — այդ միայն նրան է հայտնի: Ամենայն հավանականությամբ՝ նա սրբացել է կարճ ճանապարհով, ուղղակի թըշնամու ուղեկալներով, բայց և այս դեպքում նա պիտի ավելի քան 40 վերստ տարածություն անցներ»¹:

Սեպտեմբերի 30-ին Լազարիք Դիզորումն էր. հոկտեմբերի 1-ին նա հարկադրված էր այդտեղ մնալու, որպեսզի ետ մնացած գումակը դա հասնի իրեն և մարտիկները ժամանակ ունենան հանգստանալու: Հոկտեմբերի 2-ին Դիզորից նա դուրս եկավ և մարտով գրավեց ստրատեղիական կարեվոր նշանակություն ունեցող Շաթիր-Օզլի և Օբլոկ լեռները: Այդ լեռները փակում էին Լազարիքի զորասյան ճանապարհը դեպի Վերինքեի բարձունքները, որոնք հանդիսանում էին Ալաջայի թուրքական դիրքերի

¹ Տե՛ս Պոտտոնի հիշյալ հոդվածը, էջ 330:

բանալին: Շաթիր-Օղլին գրոհով վերցնելուց հետո, թուրքերն ամրացան Օրլոկ լեռան վրա, որն ավելի բարձր էր և անմատչելի, քան Շաթիր-Օղլին: Այդ լեռան գրոհի լրջությունը նկատի ունենալով, Լազարենը նրա գրոհի ղեկավարությունը դրեց գեներալներ Շելկովսկիովի և Յիսովիչի վրա: Չնայելով թուրքերի կատաղի դիմադրությանը և խիստ կրակին, գերբեռնոցիները դուրսարտականքը և սաղրավորները համառ կերպով գնում էին դեպի նշված նպատակը՝ բարձունքի դադաթը: Ոչինչ չէր կարող կանգնեցնել ձեռնամարտի ձգտող այդ խիզախներին: Ականատեսների պատմելով՝ դամի փառավոր գրոհ էր: Իրենց գնդի քայլերգի հնչյունների տակ գերբեռնոցիներն ավելի ու ավելի էին վեր բարձրանում և հակառակորդին դուրս մղում իր ամրություններից և, վերջապես, հասնելով դադաթին, հաստատուն կերպով զրավեցին այն: Այդ մարտերին ակախով մասնակցություն ունեցավ այժմ արդեն շտաբս-կապիտան Բեկտաբեկովի հրետանին, որը գործում էր նույն-

չափ գերազանցորեն, ինչպես գործում էր մի քանի օր առաջ՝ Շելկովնիկովի ջոկատի նահանջի ժամանակ:

Հոկտեմբերի 3-ին ուսումնական հրամանատարութեանը գլխավոր ուժերի և շարժանքի ջոկատի կողմից ընդհանուր գրոհ էր նշանակել թուրքական բանակի՝ Ալաշայի դիրքերի վրա: Գրոհը պահվեց լիակատար հաջողութեամբ: Թուրքական բանակը պարտվեց և Ալաշայից դուրս քշվեց: Շելկովնիկովն ամենաակտիվ մասնակցութեանն ունեցավ այդ օրվա մարտական գործողութեաններին: Նրա հրամանատարութեան տակ գտնված զորքերը գրոհեցին Վիպինքի բարձունքներն ու գրավեցին նրանք: Մարտի ամբողջ ընթացքում նա գտնվում էր կրակի տակ, ընդ որում նրանից ոչ այնքան հեռու պայթած արկից մի կողմ էր նետվել: Սեպտեմբերի 20-ի փառավոր մարտի և հոկտեմբերի 2-ի ու 3-ի մարտերում ունեցած ակտիվ մասնակցութեան համար Շելկովնիկովը պարգևատրվեց Դեորդևսկի 3-րդ աստիճանի խաչով:

Ալաջայի մօտ տարած հաղթանակից հետո ուստական բանակը շարժվեց դեպի Էրզրում: Ուժեղ ամրացված Դավա-Բոյուն դերձը, Էրզրումի նախադուռը, կատաղի կռվից հետո ուստական բանակը զրավեց, բայց Էրզրումի դրոհը հաջողություն հունեցավ, և հարկ եղավ քաղաքը պաշարել տարվա ամենախիստ եղանակին: Այսպիսով, Սողանլուզի լեռնաշղթան անցած ուստական զորքերը, զժվարանցանքի ճանապարհների պատճառով, որոնք տարվա այդ ժամանակ արդեն ծածկված էին ձյունով, կարվեցին իրենց մատակարարման բողայից և վերին աստիճանի ծանր դրություն մեջ ընկան: Հնարավորություն չկար իր ժամանակին և անհրաժեշտ քանակությամբ բերել տալ սլարեն և գեղորայք: Անհրաժեշտ էր արագ կերպով տեղում կարգավորել Սողանլուզի մյուս կողմում ձմեռող զորքի մատակարարումը, որ զգալի չափով կթեթևանար, եթե այդ վայրերի բնակչությունը հանգստանար և անցնեի իր խաղաղ աշխատանքին: Անհրաժեշտ էր նաև բարե-

լավել զոսպիտաների աշխատանքը, կազմակերպել փոստն ու հեռագիրը: Այս բոլոր անհետաձգելի խնդիրներն արագորեն իրականացնելու նպատակով կազմակերպվեց էրզրումի մարզ, որի կառավարիչ նշանակվեց գեներալ Շելկովնիկովը: Իրեն հատուկ հոանդով նա ձեռնամուխ եղավ այդ ծանր աշխատանքին: Իր նշանակվելու առաջին խսկ օրից նա շրջեց ամբողջ մարզը և կարողացավ հենց տեղում բավականաչափ պարեն հավաքել զորքերի համար: Բայց նրա զործուհեռությունն այդ բնագավառում երկար չտևեց: 1878 թ. փետրվարի 10-ին, ուստիան զորքերի էրզրում մտնելուց մի օր առաջ, նա վախճանվեց բժավոր տիֆից:

Այդպիսով, երբ Շելկովնիկովը, որին գին-վորները վստահում և սիրում էին նրա քաջության և խիզախության համար: Զուր չէր, որ նրա արշավանքներին մասնակից մարտիկները նրա մասին տեսնում էին՝ «Շելկովնիկովի հետ չես կորչի»:

Իրենց քնջ նախնիների զործերը չեն մոռացել հայ ժողովրդի գավակները, որոնք

այժմ, Սովետական Միության մյուս ժողովուրդներին զավակներին հետ ուս-ուսի կրթում են իրենց ընդհանուր ատելի թշնամու՝ գերմանական զավթիչների դեմ փառավոր քիչ գործեր չեն կատարել քաջարի հայ ռազմիկները Հայրենական մեծ պատերազմում և դեռ էլի շատ փառավոր գործեր կկատարեն նրանք, անդադրում ոչնչացնելով գերմանական իմպերիալիստներին՝ հայ ժողովրդի այդ ոխերիմ թշնամիներին:

Աcademia Իաուի Արմյանեոյ ԽՍՀ

Ինստիտուտ Իստորիայի

Բոեւոյե քոքւիգի սոնու Արմենիայի

Ա. ԶԼՅՈՒԲԵԿՅԱՆ

ԴԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ

Բ. Մ. ՇԵԼԿՈՒՆԻԿՈՒՄ

(Ոա արմյանեոյ լաւոյե)

Իլլ ԱՆ Արմ. ՄՍՀ, Երեւան

ՎՊ 01395, Պաալիւր 307, Հրաւ, 218, Տիրաւ 4000.
1,5 լաւ. մաւուր, մաւուր 29720 լաւ. Նիլ:
Սաւրադրաւ 6 և լաւադրաւ 6/1X 1944 թ.:

ՀՍՍՐ Դիաւրաւաւնիւրի Արադեւիալի 1-ին լաւադրաւ:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0042057

[204]

ԳԻՆԵԴ 3 Ո.

